

Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Öğretimine Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî Adlı Eser Özelinde Genel Bir Bakış

Sümeyra Bolat | 0000-0003-4409-6721 | sumeyra_bolat19@trabzon.edu.tr

Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri, Trabzon, Türkiye

ROD ID: 1273862

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde pratik Arapça öğretimi farklı açılardan incelenmesi ile İsâ Ruhî Şirvanî'nin *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* adlı eseri olarak iki temel konu üzerinde durulmuştur. Giriş hariç iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmanın yönteminin belirlenmesinde Osmanlı döneminde pratik Arapça'ya yönelik çalışmaların teorideki gibi geniş kapsamlı olmaması önemli rol oynamıştır. Öncelikle Osmanlı döneminde Arapça eğitime verilen önem ve medreselerde okutulan kitaplar hakkında bilgi verilmiştir. Sonrasında pratik Arapça konusu ele alınmış ve modernleşmeyle birlikte pratik konuşmaya yönelik eserler zikredilmiştir. Ardından hayatı hakkında çok fazla bilgiye ulaşamadığımız İsâ Ruhî Şirvanî'nin, pratik Arapça'da yaşanan zorluğu gidermek amacıyla kaleme aldığı söz konusu eseri tanıtılmıştır. Sonuç kısmında ise konunun genel bir değerlendirmesi yapılarak araştırma sonucunda ulaşılan kanaat ve düşünceler ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili, Osmanlı Medreseleri, Pratik Arapça, İsâ Ruhî Şirvanî, Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî, Muhâdese.

Atıf Bilgisi

Bolat, Sümeyra. "Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Öğretimine Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî Adlı Eser Özelinde Genel Bir Bakış". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2023), 399-428.

<https://doi.org/tid.1273862>

Geliş Tarihi	: 30.03.2023
Kabul Tarihi	: 26.10.2023
Yayın Tarihi	: 31.12.2023
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışma Prof. Dr. Murat Sula danışmanlığında 25.03.2022 tarihinde sunduğumuz Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Konulu Çalışmalar ve İsâ Ruhî Şirvanî'nin <i>Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî</i> Adlı Eseri başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans Tezi, Trabzon Üniversitesi, Trabzon/Türkiye, 2022). Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - iThenticate

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Overview From Specific to General Phenomenon of the Work *Mukālamē al-Arabī ve al-Türkī* in the Practical Arabic Teaching in the Ottoman Period

Sümeýra Bolat | 0000-0003-4409-6721 | sumeyra_bolat19@trabzon.edu.tr

Trabzon University, Faculty of Theology, Basic Islamic Studies, Trabzon, Türkiye

ROD ID: 1273862

Abstract

In this study, two main subjects are focused on, the examination of practical Arabic teaching in the Ottoman period from different perspectives and the work of ʿĪsā Ruhī Şirvānī called *Mukālamāt al-Aʿrabī wa al-Türkī*. The fact that the studies on practical Arabic teaching in the Ottoman period were not as comprehensive as in theory plays an important role in determining the method of this study, which consisted of two chapters and the conclusion excluding the introduction. For this reason, first of all, the information is given about the importance which was given to Arabic education in the Ottoman period and the books that was taught in madrasahs. Afterward, the subject of practical Arabic is discussed and works on practical speaking with modernization are mentioned. Then, the aforementioned work which the author wrote to eliminate the difficulties experienced in practical Arabic of ʿĪsā Ruhī Şirvānī, whose life we could not find much information about, is introduced. In the conclusion, a general evaluation of the subject is made and the opinions and the conclusion of the study are expressed.

Keywords

Arabic Language, Ottomans' Schools, Practical Arabic, ʿĪsā Ruhī Şirvānī, *Mukālamāt al-Aʿrabī wa al-Türkī*, Muhādase.

Citation

Bolat, Sümeýra. "An Overview From Specific to General Phenomenon of the Work *Mukālamē al-Arabī ve al-Türkī* in the Practical Arabic Teaching in the Ottoman Period". *Trabzon Theology Journal* 10/2 (December 2023), 399-428.

<https://doi.org/tid.1273862>

Date of Submission : 30.03.2023

Date of Acceptance : 26.10.2023

Date of Publication : 31.12.2023

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : This article is based on my master's thesis entitled "Studies on Practical Arabic in the Ottoman Period and ʿĪsā Ruhī Şirvānī's work titled *Mukālamē al-Arabī ve al-Türkī*", supervised by Prof. Dr. Murat Sula. (Master's Thesis, Trabzon University, Trabzon/Türkiye, 2022).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - iThenticate

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Canlı ve dinamik yapı olan toplum, iç ve dış etmenlerle zaman zaman değişime uğrar ve bu değişimin gereksinimleri de toplum üyeleri tarafından karşılanmaya çalışılır. Dil de bunlardan biridir. Şartlar bir toplumun dilinin değiştirilmesini icbar ettiği gibi herhangi bir dilin öğretim metotlarının da değişimini mecbur bırakabilir. Uzun bir dönem siyaset sahnesinde olan Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi dilin öğretiminde de şartlara göre farklı yöntemler kullanmıştır. Bunun belki de en fazla hissedildiği dönem, batılılaşma serüveninin başlamasından sonraki zaman dilimidir. Bu çalışmada hedef, sözü edilen dönemde devlet siyasetinin bir sonucu olarak toplumda Arapça'nın öğretiminde hissedilen değişikliğin bir tezahürü olan bu dilin pratik öğretiminin nasıl olduğuna ve bu alanda ortaya konan çalışmaların ne kadar başarıya götürdüğüne ışık tutmak olmuştur.

Türkler, İslâm'ı din olarak kabul ettikten sonra Arapça'yı öğrenmeye başlamışlar, Anadolu'ya yerleşmelerinin ardından ise Arap diliyle kültürel ve coğrafi olarak sıkı bir ilişki içine girmişlerdir. Türklerin uzun süre bazı Arap coğrafyalarına hükmetmesiyle de Arapça'nın günlük hayatta kullanılması gerekli hale gelmiştir.¹

Türk devletlerinin, Kur'ân-ı Kerîm'den mütevellit dinî öğretileri toplumsal, siyasal ve eğitim hayatlarına yansıtıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda Türk tarihinde kurulmuş en büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti, Arap dilinin öğrenimini kutsal bir görev olarak telakki etmiştir. Bunun bir neticesi olarak Osmanlı Devleti, Arapça'nın öğretiminde belirli kaynak eserleri el kitabı yapmış ve bunları medreselerin müfredatına dâhil etmiştir.²

Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin Arapça olması, eğitim ve öğretimde bu dilin öğretilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle, medrese öğrencileri Arapça'yı öğrenmeye yoğun çaba sarf etmiştir. Modernleşme öncesi dönemde Arapça'yı öğrenmekteki asıl gaye, İslâmî yüksek ilimler (ulûm-i âliye) denilen Kur'ân-ı Kerîm, hadis, tefsir, fıkıh, akaid, ferâiz vb. kitapları okumak, anlamak ve yorumlamak olduğundan pratik dil öğretimi hedeflenmemiştir.³ Bundan dolayı Arapça tedrisatında genellikle teorik bilgiler içeren sarf, nahiv, belâgat kitaplarının okutulup ezberletilmesi hedeflenmiş ve bu bilgilerin ezberlenmesi dilin öğrenilmesi için yeterli sayılmıştır.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise medreselerde çeşitli sıkıntılar baş göstermiştir. Medreseler nicelik açısından artarken, nitelik bakımından gerilemeye ve zamanla da bozulmaya yüz tutmuştur.⁴ Batı'nın hem teknik hem de fikrî bakımdan önemli mesafeler kat ettiği bu süreçte, medreselerin kendisini yenileyememesi, Batı ile topyekûn bir mücadeleye giren Osmanlı Devleti'ni zayıflatmıştır.⁵ Ancak 1839 yılında Tanzimat'ın ilanından sonra büyük bir yenileşme hamlesi başlatılmıştır. İhtiyaca göre her seviyede seri şekilde okullar açılmıştır.⁶ Tanzimat sonrası açılan Batı tarzı okullar, Osmanlı aydınının yeni metotları ve

1 Kerim Açık, *Tanzimattan Cumhuriyete Arapça Öğretimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), s. 9.

2 Hüseyin Demir, "Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/2 (Haziran 2017), 615.

3 Demir, "Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi", 617.

4 Cahit Baltacı, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İfay Yayınları, 2005), 152.

5 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 90-96.

6 Açık, "Tanzimattan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 9.

öğretim usullerini değerlendirmesine ve buradaki Arapça öğretiminin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Bunun bir sonucu olarak 1847 yılında rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için açılan Dârü'l-muallimîn'de anadili Arapça olan bölgelerde öğretmenlik yapacakların Arapça konuşabilmeleri için bazı tedbirler düşünülmüştür.⁷

Tanzimat'ın ilanıyla beraber özellikle yeni açılan okullarda modern ve daha etkili metotların kullanılmaya başlanması ile artan eleştiriler, ikinci Meşrutiyet'in (1908) ilanına kadar medreselerdeki Arapça öğretimini geliştirmeye muktedir olamamıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde⁸ eğitim öğretim alanında yapılan köklü değişikliklerden medreseler de nasibini almıştır. Kurulan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye⁹ Medresesi ders programında Arapça sarf ve nahvin yanında pratik Arapça dersleri de yerini almış, en azından Osmanlı Devleti tebaası altındaki Arap ve Türk milletlerinin kendi aralarında anlaşacak kadar birbirlerinin dillerini öğrenmesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰

Medreselerde okutulan kitapların Arapça olması İslâmî ilimleri öğrenme bakımından son derece önemlidir. Bu sebeple Osmanlı medreseleri ve bu medreselerdeki eğitim-öğretimle ilgili pek çok çalışmalar yapılmıştır. Ancak pratik Arapça'ya dair yapılan herhangi bir çalışmaya rastlamak pek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı medrese eğitiminde pratik Arapça'nın nasıl bir konuma sahip olduğunu araştırmak ve bu bağlamda çalışmamızı dil bilgisine ait sarf, nahiv ve belâgat kurallarını içermeyen ve sadece pratik Arapça'ya yönelik günlük konuşma diline yer vermiş olan Rûhî Şirvânî'nin *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* adlı eser üzerinde gerçekleştirmiş olmamız önem arz etmektedir.

1. Arapçanın Osmanlı Kültüründeki Yeri ve Önemi

Arap dili, dünyada en çok konuşulan birkaç dil arasında yer almaktadır. Son Peygamber'in Araplar içerisinde seçilmesi özellikle de Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça nâzil olması Arapça'nın din dili olmasında en önemli faktör olmuştur.¹¹ Arapça'nın anadil olarak kullanıldığı bölgelerde dâhil olmak üzere İslâm dünyasındaki insanların, İslâmî ilimleri öğrenirken kullandıkları dil, genellikle okudukları metinlerin kaleme alındığı Arap dili olmuştur. Dersler her ne kadar kendi ana dillerinde açıklansa da temelde Arapça kitaplardan işlenmiştir.¹² Dolayısıyla Arapça'nın, hem Araplar hem de Arap olmayan Müslümanlar için İslâm dininin temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin gerçek manada anlaşılmasında önemli rolü vardır.¹³ Bu bağlamda Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (ö. 968/1561) "İlm-i nahv

7 Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), 279.

8 Meclis-i Meb'ûsan'ın siyasal düzene dönüşü için yeniden toplanmaya davet edildiği 23 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar olan döneme II. Meşrutiyet denilmektedir. M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/388.

9 1914 yılında yeni bir şekil verilen İstanbul medreselerinin genel adıdır. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 507-508.

10 çık, "Tanzimattan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 68-69.

11 Muhammet Vehbi Dereli, "Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (Bahar 2020), 65.

12 Kees Versteegh, "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi", çev. Muhammet Günaydın, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2007), 335.

13 İsmail Güler, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 5.

furûz-i kifâyedendir, zira kitap ve sünnet ile istidlâl, ilm-i nahve muhtaçtır”¹⁴ şeklindeki görüşü bu konuya bakış açısına önemli derecede ışık tutmaktadır. Bu öneme binaen Arapça, Arap yarımadasının sınırlarını aşarak dünya Müslümanlarının müşterek dili haline gelmiştir. Böylece Arapça, insanların İslâm’a ulaşmasında nasıl bir rol oynamış ise İslâm da Arapçayı insanlarla buluşturmada aynı role sahip olmuştur.¹⁵

Miladi X. yüzyıla gelindiğinde Arapça, bilim ve felsefe dili haline gelmiştir.¹⁶ Gerek dinî gerekse din dışı eserlerin Arap diliyle yazılmış olması hem dinî hem de dinî olmayan ilimlerin öğrenilmesinde Arapça’ya duyulan ihtiyacı diğer dillerden daha öncelikli hale getirmiştir.¹⁷ Bunun neticesi olarak Türklerde Arapça öğretiminin tarihi sürecine bakılacak olursa Türklerin İslâm bayrağı altında yer almasıyla mensubu oldukları bu dinin vahiy dili olan Arapça’yı da hızlı bir şekilde hayatlarına yerleştirdiği¹⁸ ve Arap dilinin bütün konularıyla ilgilenerek bu alanda çeşitli çalışmalar kaleme aldığı görülmektedir.¹⁹ Özellikle sosyal hayattaki ilişkilerin gelişmesi ve Türklerin Abbasiler döneminde askeri olarak orduda çoğunlukta olması²⁰ ile bu süreç hızlanmış ve medreselerde Arapça eğitimi verilmeye başlanmıştır.²¹

Selçukluların hâkim olduğu yerlerde bilim dilinin Arapça olması Osmanlıda Arapça öğretiminin hızlı bir şekilde gelişmesinde önemli rol oynamıştır.²² Gerek Türkler gerekse Arap olmayan İran ve Berberi gibi Müslüman âlimlerin İslâmî ilimlere dair eserlerini kaleme alırken Arap dilini tercih etmeleri²³ ve Arap olmayan milletlerin İslâm’a girmesi, bu dini öğrenmeleri için Arap diline hâkim olmaları zorunluluğunu beraberinde getirmiş ve İslâmî ilimlere ait yazılı literatürün önemli bir kısmının Arapça olmasını sağlamıştır.²⁴ Özellikle şer’i ilimlerin temelini oluşturan Kur’ân-ı Kerîm ve sünneti anlama gereksinimi,²⁵ Osmanlı hâkimiyeti altındaki bölgelerde karşılıklı olarak gerçekleşen ilmî seyahatler ve bu topraklara gelen âlimlerin eserlerini Arap dilinde kaleme alması medreselerde okutulan ders kitap-

14 Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû’atü'l-’ulûm*, çev. Kemaleddin Mehmed Efendi, 182.

15 Ali Sevdî, “İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü”, *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları 2018), 362.

16 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 107.

17 Ramazan Şeşen, *Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, *Studies on Turkish-Arab Relations Annual*. (İstanbul: Türk Arap İlişkilerini İnceleme Vakfı Yayınları, 1986), 268.

18 Mevlüt Çam, *16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler Ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüsrev Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Lisans Tezi, 2016), 20.

19 Murat Sula, “Osmanlı Dönemi Batumlu Âlimler ve Arap Dili Konulu Eserleri: Mirzazâde Mehmed Sâlim Örneği”, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2017), 3.

20 Sami Baskın, Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Osmanlı Dönemine Kadar Türkçenin Araplara Öğretimi”. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (Haziran 2012), 46.

21 Doğan Candemir, *Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretim Metot ve Teknikleri*, (Ankara: Damla Yayıncılık, 1998), 78.

22 Zehra Yaşayan vd., *Anadolu Öğretmen Lisesi Türk Eğitim Tarihi 12. Sınıf Ders Kitabı*, (Eskişehir: MEB Yayınları, 1. Basım, 2012), 44.

23 Türki Râbih, “Hicrî On Beşinci Asırda Arapça”, çev. Ahmet Turan Arslan, *İlim ve Sanat Dergisi*, 14 (1987), 82.

24 İbrahim Sarmış, “İslâmî Araştırmalarda Arapça Faktörü, Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları”. *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu* (Samsun: On dokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 292.

25 Selahhattin Fettahoğlu, “Din Eğitiminde ve Dini İlimlerin Tahsilinde Arapçanın Rolü ve Yeri”, *Uluslararası İslâmî İlimlerin Teşekkülü ve İslâmî İlimler Arası İlişkiler Sempozyumu*, ed. Adem Çatak vd. (Biskek: Gümüshane Üniversitesi Yayınları, 2014), 53.

larının dilinin Arapça olarak devam etmesinde etkili olmuştur.²⁶

Arapça'nın bu öneminden dolayı medrese öğrencilerinin dinî metinleri anlamak için bu dilin öğrenimine azami gayret gösterdikleri görülmektedir.²⁷ Osmanlı âlimlerinin yoğun bir şekilde Arapça eğitimi alması bu alanda onları büyük hocalar yetiştirecek kadar yüksek bir noktaya taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁸ Öyle ki bu âlimler içerisinde dönemin Arap âlimleri gibi Arapça eserler yazabilecek duruma gelmiş olanlar bulunmaktadır.²⁹ Taşköprizâde, Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Kemalpaşazâde, İbn Kemal veya Kemalpaşaoğlu adlarıyla da bilinen Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534)³⁰ ve Münecimbaşı (ö. 1113/1702) gibi âlimler Arapça eser yazan Osmanlı âlimlerinden birkaçıdır.³¹

Osmanlıda ana dilin ve resmi dilin Türkçe olmasına rağmen okutulan ders kitaplarının Arapça olması Osmanlı tebaasındaki Arap toplumlarının Arapça'dan uzaklaşmamasını sağlamıştır. Türkler, İslâm'a girmeleriyle Kur'ân ve hadis dili Arapça'yı koruyup yaşatmaya çalıştıkları gibi tebaası altındaki Arap halkının da kendi dillerini kullanmalarına karşı çıkmamışlardır. İlim ehlinin yanı sıra bazı Osmanlı sultanları ile devlet adamlarının da Arapça eğitimi aldıkları görülmekte ve iyi derecede Arapça'yı okuyup anlayabildikleri bilinmektedir.³²

Özetle ifade etmek gerekirse ilk zamanlar Kur'ân'ı doğru okuyup anlama ihtiyacından ortaya çıkan Arapça öğretimi, zamanla İslâm dinini ana kaynaklarından öğrenmek ve dinî görevleri yerine getirmek gayesiyle gelişerek devam etmiştir.³³ Bu gelişme hicri II. asırda ortaya çıkan İslâmî ilimlerle ehemmiyetini daha da arttırmıştır. Sonuç olarak İslâm dünyasında gerek medrese ve mekteplerde gerekse ders halkalarında olsun Arapça öğretimi hızla yayılmıştır. İslâm ile birlikte yükselen Arap dilinde Arap olmayan dil âlimleri tarafından da sayısız eserler telif edilmiş ve nihayet Arapça dünyada ilim, kültür ve medeniyet dili haline gelmiştir. Bunda Selçuklu ve Osmanlıların büyük katkısı olmuştur. Klasik Osmanlı eğitim kurumlarında (medreselerinde) hedef Arapça eserleri okuyup anlamak olmuştur. Bu hedef doğrultusunda medreselerde okuduğunu anlamayı geliştirecek bir öğretim metodu takip edilmiştir. Bu minvalde medreselerde Arapça öğretimindeki amaç ile takip edilen metot birbirine zıt düşmemiştir.³⁴ Bu noktada asırlar boyu İslâm'a hizmet eden Türklerin Arapça

26 Hızlı, "Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim", 90-91.

27 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 9.

28 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*, (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 418.

29 Eyüp Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 86-87.

30 Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/238.

31 Betül Can, "Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlimi Olarak Arap Dilinin Önemi", *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/413.

32 Can, "Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlimi Olarak Arap Dilinin Önemi", 1/412.

33 Almuttasım Alali, *el-Muhâdeşetü ve eşâlibü tederîsîhâ li'n-nâṭîkîne bi ğayrihâ* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 2018), 17.

34 Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 65.

öğretiminin gelişmesi ve yayılmasındaki önemli rolü inkâr edilemez bir hakikattir.³⁵

1.1. Medreselerde Arapça Öğretimi ve Okutulan Eserler

Kuruluş amacı hem toplumun din, ilim ve eğitim hizmetlerini hem de devletin idari işlemlerini yürütecek personeli yetiştirmek olan medreselerde³⁶ Nizâmülmülk döneminde olduğu gibi Osmanlı'da özellikle de Anadolu'daki bu kurumlarda³⁷ Ehl-i sünnet mezheplerinden Hanefî fıkıh üzere ders verilmiştir.³⁸ Kur'ân, ilmihal ve yazı gibi derslerin okutulduğu³⁹ sıbyan mekteplerinin devamı olarak orta ve yükseköğretim veren klasik Osmanlı medreseleri, "Haşîye-i Tecrid" (yirmili), "Miftah" (otuzlu), "Telvih" (kırklı), "Hâric" ve "Dâhil" (ellili) gibi okutulan kitaplara ve müderrisin aldığı maaşa göre isimlendirilmiştir.⁴⁰ Okutulan kitapların içerdiği konular dersin müfredat programını oluşturmuştur. Herhangi kitapta olmayan ya- hüt eksik olan konular okutulacak olan bir sonraki kitaplarla tamamlanmıştır.⁴¹

Belirli kitapların okutulması prensibine göre çalışan bu medreseler hoca ve kitap merkezli olduğu için okunan kitabın bitmesiyle bir üst sınıfa geçilebilmiş, bu nedenle de eğitim süresi öğrencinin başarısına göre farklılık göstermiştir.⁴² Dolayısıyla bugünkü anlamda kesin bir öğrenim süresinden bahsedilememektedir. Ancak yukarıda adı geçen medreselerin her birinin asgari 1-2 yıl eğitim verdiği düşünülmektedir.⁴³

Osmanlı medreselerindeki dersler işlevleri ve değerleri bakımından 'ulûm-i âliye [العلوم الآلية] ve 'ulûm-i 'âliye [العلوم العالية] adıyla iki kısma ayrılmıştır. Sarf, nahiv, belâgat, lügat, mantık, kelâm, felsefe, tarih, coğrafya, hesap ve hendese ile ilgili dersler 'ulûm-i âliye (alet ilimleri), Kur'ân, hadis ve fıkıh gibi dersler ise 'ulûm-i 'âliye (yüksek ilimler) başlığı altında okutulmuştur. Arapça ise medreselerde okutulan eserlerin Arapça yazılmasından dolayı, bu ilimlerin okunup idrak edilmesine yarayan alet ilmi olarak öğretilen ilk ilim olmuştur.⁴⁴

Osmanlı medreselerinde dersler kitapların hacimleri açısından iktisâr [اقتصاد] (başlangıç), iktisâd [اقتصاد] (orta) ve istiksâ [استقصاء] (ileri) olarak üç mertebeye ayrılmıştır. Sarf, nahiv ve belâgat gibi Arap diliyle ilgili dersler de bu düzene uygun olarak işlenmiştir. İlk olarak öğrencinin Arapça kelimelere alışması için daha çok İbn Melek, Abdullatîf b. Ferişt'e'nin (ö. 821/ 1418'den sonra)⁴⁵ *İbnu'l-Ferişt'e* ya da *Lügat-ı Ferişt'e*⁴⁶ isimli eseri okutulduktan sonra

35 Ahmet Altun, *Türklere Arapça Kelime ve Gramer Öğretim Yöntem ve Teknikleri Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 104-105.

36 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi, 32. Basım, 2019), 66.

37 Mustafa Ergün, *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, (Ankara: Pegem Akademi, 2. Basım, 2015), 184.

38 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 19.

39 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 86; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 187; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 88.

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 11.

41 Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", 280.

42 İlhan Yıldız, "Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar" *Vakıflar Dergisi*, 33 (2010), 128.

43 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 67.

44 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*, 20.

45 Fatih Sarıkaya, "İbn Melek ve Ailesi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/ 1 (Mart 2017) 641.

46 Şükran Fazlıoğlu, Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı",

bütün ilimlerin önceliklisi olan ve kelimelerin Arap diline uygun olarak telaffuz edilmesini amaçlayan⁴⁷ sarf ilmi ile başlangıç yapılmıştır. İktisârın aşağı rütbesinde *Emsile ve Binâu'l-efal*, orta rütbesinde *Mağşûd*, yüksek mertebede ise Ebû'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdülvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî'nin (ö. 655/1257) *İzzi* kitabı okutulmuştur. İkinci mertebe olan iktisâdın aşağı rütbesinde Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. 8/14. yüzyılın başları) *Merâhî*'i, yukarı rütbesinde ise İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'un (ö. 646/1249) eş-Şâfiye kitabı okutulmuştur. Üçüncü ve son mer-tebe olan istiskâda ise Şâfiye'nin şerhleri⁴⁸ okunup takrir olunmuştur. Sarf ilmi bu şekilde tamamlandıktan sonra lafzın cümle içindeki durumunu ve bu durumuna göre irâbını inceleyen nahiv ilmine başlanmıştır.⁴⁹

Nahiv ilminde de aynı yöntem takip edilmekte olup iktisâr mertebesinin aşağı rütbesinde Abdülkahir b. Abdurrahman el-Cürçânî'nin (ö. 474/1080) *Avâmil*'i, yukarı rütbesinde ise Nâsır b. Abdusseyyid el-Mutarrızî'nin (ö. 610/1213) *Mişbâh*'i okutulmuştur. Sonra iktisâdın orta rütbesinde İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si ve İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Elfiyye*'si, yüksek mertebesinde ise Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmiddîn el-Câmî'nin (ö. 898/1490) *Molla Câmi*'si, en son mer-tebe olan istiksâ mertebesinde ise İbnü'l-Hişâm en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) *Muğnî'l-lebîb*'i okutulmuştur. Sarf ve nahiv ilmi tamamlanınca belâgat ilmine geçilmiştir. Ancak belâgatten önce mantık ve âdâb derslerinin okunmasının daha uygun olmasından dolayı müderrisler tarafından bu ilimlerin tahsilinden sonra belâgat ilminin okutulması uygun görülmüştür.⁵⁰ Bunlardan âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara adı altında işlenen derslerin amacı öğrenciyi tartışma ve araştırmada hatadan uzak olmasını sağlamaktır. Bu dersin iktisâr rütbesinde müellifinin lakabıyla anılan *Taşköpri Şerhi*⁵¹ iktisâd rütbesinde Kemâlüddîn Mes'ud b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin (ö. 905/1500) kaleme aldığı ancak *Meş'ud-i Rûmî* olarak meşhur olan *Şerhu Âdâbi's-Semerkindî*⁵² ile *Hüseyin Efendi*,⁵³ okutulmuştur. İk-

Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi, 1/18 (Haziran 2005) 133.

47 Adıgüzel, *İzzi Mefhumu ve İlâller*, 3.

48 Bu şerhler arasında en çok rağbet gören Çarperdi Fahreddin Ahmed b. el-Hasan b. Yusuf'un (ö. 746/1335) yaptığı şerh olmuştur. Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", 288.

49 Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, (İstanbul: İfav Yayınları, 23. Basım, 2020), 13.

50 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 70-71; Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", 284.

51 İsamüddin Ebû el-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa b. Hayreddin Halil el-Rûmî el-Hanefî'nin (ö. 963/1561) yazdığı *Âdâb Risâlesi*'ne yine kendisinin kaleme almış olduğu şerhidir. Kaynaklarda *Âdâbu'l-molla ebi'l-hayr ve Âdâbu'l-başhs ve'l-münâzara* şeklinde de geçmektedir. İlker Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşün-cesinde Münâzara İlimi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/20 (2006), 144.

52 Adı geçen müellif tarafından Şemseddin es-Semerkindî (ö. 702/1303) tarafından kaleme alınan *Âdâbü's-Semerkindî* risalesine yazılan şerhtir. Adem Güney, "Kemâlüddîn Mes'ud b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin *Şerhu Âdâbi's-Semerkindî* Adlı Eserinin Tenkitli Neşri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/21 (2010), 85-86.

53 Nebî Efendîzâde el-Uşşakî (ö. 1200/1785) Şah Hüseyin isminden ve Hüseyin Efendi kitabından bahsetmektedir fakat Şah Hüseyin ismiyle tam olarak kimi ve hangi eseri belirttiği açık değildir. Katip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) vermiş olduğu bilgiye göre Nebî Efendîzâde'nin Mevlana Şah Hüseyin veya el-Fazıl Şah Hüseyin diye bilinen Şah Hüseyin'i (ö.?) ve onun Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-İcî'ye (ö. 756/1355) yazdığı şerh üzerine kaleme aldığı haşiyesi veya Kemaluddin eş-Şirvanî'nin es-Semerkindî'ye yazdığı şerh üzerine kaleme aldığı talikasıdır. Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşün-cesinde Münâzara İlimi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi", 145.

tisârın aşığı ve yukarı rütbesinde ise *Kadı Adud Metni*,⁵⁴ *Şerh-i Hanefiyye*⁵⁵ ve *Haşiyetü'l-Mir'*⁵⁶ tahkik ve tetkik edilerek işlenmiştir.⁵⁷

Sözün hem fasih hem de durumun gereğine (müktezâ-yı zahire) uygun şekilde ifade edilmesini konu edinen⁵⁸ belâgat ilminin iktisâr mertebesinde Ebû'l-Meâlî Celâlüddin el-Hatib Muhammed b. Abdirrahman b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî'nin (ö. 739/1338) Siracüddin Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* isimli eserinin üçüncü kısmının özeti olan *Telhîsu'l-Miftâh*'i, iktisâd mertebesinde Sadüddîn Mesûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Muhtasarü'l-meânî* olarak meşhur olan *Muhtasarü'l-Mutavvel*'i, son olarak istiksâ mertebesinde ise yine Teftâzânî'nin *Mutavvel*'i ve Kazvîni'nin *Îzâhu'l-me'anî* kitapları okutulmuştur.⁵⁹ Medrese sisteminde Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* eserine Seyyid Şerîf Cür-cânî'nin *Mişbâh* adını verdiği ve *Şerh-i Miftâh* olarak anılan eseri okutulduğu için "Miftah" sınıfı da mevcuttur.⁶⁰ Her aşamasında farklı eserlerin okunduğu bu sistem sayesinde öğrenci Arapça öğrenimini belli özellikteki metinleri anlayıp yorumlayacak derecede sağlam temeller üzerine bina etmiş oluyordu.⁶¹

Buraya kadar adları verilen ders kitapları Kânûn-i örfiye-i Osmânî,⁶² Kânûn-i talebe-i ulûm⁶³ gibi kanunnameler ve Fatih'in vakfiyesi gibi bazı vakfiyelerde belirtildiği üzere Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların en meşhurlarıdır. Ancak bu medreselerde okutulan ders kitaplarının bunlardan ibaret olduğunu söylemek güçtür. Şöyle ki Kânûn-i örfiye-i Osmânî'deki "Şuyûh-i müderrisin... vesâyir ihtiyâr ettikleri kitapları aydalar (anlatılar)." ifadesinden müderrislerin bazı temel ilimler ve bu ilimlerle alakalı eserlerle beraber onları anlamaya yardımcı eserleri de okuttukları anlaşılmaktadır.⁶⁴

Osmanlı âlimlerinin yazdığı eserler ders programında pek fazla yer almamıştır. Med-

54 Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-İcî tarafından kaleme alınan eser, kaynaklarda *Risâle-i Kadı Adudüddin, Âdâbu'l-'allâme Adudüddin, Âdâbu'l-bahş, el-Âdâbu'l-Adudiye ve er-Risâletü'l-Adudiye* adlarıyla da geçmektedir. Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlimi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi", 143.

55 Muhammed Şemsüddin Molla Hanefî et-Tebrizî (ö. 900/1494) tarafından kaleme alınan eser, kaynaklarda *Şerhu Mevlâna Muhammed el- Hanefî et-Tebrizî ve Şerhu âdâbi'l-Adudüddin* şeklinde de geçmektedir. Eser, el-İcî'nin *Âdâb Risâlesi*'ne yazılan şerhlerin en önemlisidir. Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlimi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi", 143.

56 Mîr Ebû el-Feth Muhammed b. Emin b. Ebû Said Tâceddin es-Saidî el-Erdebilî (ö. 875/1470 civarı) tarafından Muhammed Hanefî et-Tebrizî'nin eserine yazılan haşiyedir. Kömbe, "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlimi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi", 144.

57 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 72.

58 Şeyh Emin Bekrî, *el-Belâğatü'l-'Arabîyye fî sevbihe'l-cedîd*, (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990), 1/45.

59 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 72.

60 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, 27; Baltacı, XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 122.

61 Betül Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 281.

62 Temeli İslâm'a dayanan ve çoğunlukla padişahın iradesiyle ortaya konulan kurallardır. Koray Ergin, "Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39 (Aralık 2016), 5-6.

63 Talebe ve müderrislerin eğitim ve öğretim esnasında uyması gereken kuralları içeren kanunlardır. Yase-min Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten Dergisi*, 78/283, (Aralık 2014), 958-959.

64 Baltacı, XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 120.

reselerde okutulan eserlerin çok azı hariç Osmanlıdan önceki âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Ancak Taşköprizâde'nin biyografisi ve *Kevâkib-i seb'a*'daki bilgilere göre bir programın tamamlanmasından sonra Osmanlı âlimlerinden Yakup Paşa b. Hızır Bey'in (ö. 891/1486) *Şerhu'l-Maqsûd'u*,⁶⁵ Vecîhuddîn Erzincânî'nin (ö. 871/1467) *Hâşiye 'alâ Fevâidiz-Ziyâiyye*,⁶⁶ Müslihuddîn Karamânî'nin (ö. 809/1406) *Hâşiyetü'z-Zav'*⁶⁷ gibi eserlerin de okutulduğu⁶⁸ anlaşılmaktadır.

1.2. Osmanlı Eğitim Sisteminde Pratik Arapça

Osmanlı medreselerinde gerek öğretim usulünde gerekse öğretilen kitaplarda kayda değer değişiklikler II. Meşrutiyetin ilanından sonra gündeme gelmiştir.⁶⁹ 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile birlikte medreselerde okutulan derslerde, öğretim yılında ve kaydolacak öğrencinin yaşında değişikliğe gidilmiştir.⁷⁰ Ancak yapılan bu değişiklikler istenilen sonucu vermemiştir. Yıllarca Arapça dersi aldığı halde Arapça konuşma ve yazma becerisi elde edemeyen öğrencilerin şikâyetleri artmış, ders programında Arapça mükâleme derslerinin yer alması istenmiştir.⁷¹ Bu maksatla özellikle de anadili Arapça olan bölgelerde öğretmenlik yapacak kişilerin Arapça konuşabilmeleri için bazı tedbirler alınmıştır.⁷²

Tanzimat'tan önce Osmanlıda eğitim öğretim alanında üç önemli kurum bulunmaktadır. İlköğretim basamağını sıbyan mekteplerinin, orta ve yükseköğretim basamağını medreselerin, üçüncü basamağını ise Enderun Mekteplerinin oluşturduğu bu eğitim kurumları Tanzimat dönemine kadar fazla değişikliğe uğramamıştır.⁷³ Tanzimat'ın ilanından sonra ise rüşdiye, idâdî ve sultanîler gibi Batı tarzı yeni okullar açılmaya başlamıştır.⁷⁴ 1847 yılında rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için Dâru'l-muallimîn mektebi kurulmuştur.⁷⁵ Bu mekteplerde medreselerdeki Arapça müfredatı esas alınmakla birlikte bu programdan farklı olarak pratik Arapça'ya da yer verilmiştir.

Bu amaçla 4 Temmuz 1867 yılında Şûrayı Devlet'ten Dâru'l-muallimîn'de yetişen ve Arapça konuşulan bölgelerde muallimlik edecek öğrenciler için hazırlanan mazbata şu şekildedir:

65 Yakup Paşa b. Hızır Bey b. Celaleddin el-Kâdî b. İbrahim'in (ö. 891/1486) meşhur *el-Maqsûd* adlı esere yazdığı şerhidir. Mehmet Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri", *Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, 16 (2011), 132-133.

66 Erzincanlı Vecîhüddîn Ömer b. Abdülmuhsin (ö. 871/1467) tarafından Abdurrahmân Câmî'nin *el-Fevâidiz-Ziyâiyye* adlı şerhine yazılan haşiyedir. Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri", 129-130.

67 Karamanlı Müslihiddin Mustafa b. Zekeriyya b. Aydoğmuş (ö. 809/1406) tarafından Tâcuddin el-İsferâyî'nin (ö. 689/1286) *ez-Zav'* adlı şerhine yazılan haşiyedir. Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri", 118-119.

68 Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", 286.

69 Kütükoğlu, "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", 1.

70 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 108.

71 M. Salih Vecdi, "Mükâlemat ve Temrinat-ı 'Arabîyye Dersi", *Sebilürreşad*, 11/261 (Ağustos 1329), 5-6.

72 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 572.

73 Açıık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 1.

74 Kerim Açıık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüştiye, İdadî ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", *Ekev Akademi Dergisi*, 65 (Kış 2016), 315.

75 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 571.

“Ahalisi Arapça söyleyen mahaller Mekâtib-i Rüşdiyyesi muallimlerinin Arabî takrire iktidarları olmadıkça etfal-i Arabın istifade edemeyecekleri müsellemlerle bu babda görülen ihtiyaca medar-i îfa olmak üzere Suriye ahalisinden oldukça Türkçe öğrenmiş ve lisanın sarf ve nahvini görmüş adamlardan on kişi celbiyle Dâru'l-muallimîn tedris edilmesi hakkında mukaddemce mazbata tanzim ve takdim kılınmış olduğundan artık buradan talebe irsaline hacet kalmamış olup Dâru'l-muallimîn Arabinin usul-i tekellümünü talim için muallim tayini bahsine gelince bu suret dahi Dâru'l-muallimîn'den çıkacak talebenin umumen lisân-ı Arabî'nin nazariyat ve amelîyatına vukûfu tam kesb etmeleri gibi bir faide-i azîmeyi mütezammın olduğuna ve mûmaileyh Hamit Efendi ise bu işe tamam ehil bulunduğu binaen inîtişar-i maarif hususunda gösterilen measar-i celileye bir ilave-i cemile olmak üzere bervech-i istîzân Dâru'l-muallimîn'de Arabî tekellümünü teshile mahsus ve muvakkat bir ders açılarak muallimliğine mûmaileyhin ol miktar maaşla tayini...”⁷⁶

Yukarıda verilen mazbata metninden Dâru'l-muallimîn'de okuyan öğrencinin daha önceden pratik Arapça'ya yönelik herhangi bir ders almadığı ve Arapça konuşma becerisinin eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Dâru'l-muallimîn'in kurulmasıyla buradan mezun olan öğrencinin pratik Arapça konusunda yeterli olduğu ve bu yüzden ayrıca mükâleme dersi görmesine gerek olmadığı ve Arapça eğitimi verecek hocaları kendilerinin yetiştirdikleri öğrencilerden temin ettikleri için ana dili Arapça olan bölgelerden hoca getirilmesine ihtiyaç kalmadığı görülmektedir.

Açılan Batı tarzı okullar, medreselerdeki Arapça öğretiminin sorgulanmasına sebep olmuştur.⁷⁷ Osmanlı medreselerinde öğretilen Arapça derslerini okumuş, ayrıca yabancı dil olarak Batı dili öğrenmiş Osmanlı mütefekkeri Ali Suavi de (ö. 1878) medreselerde okutulan Arapça öğretimi için şu ifadeleri kullanmıştır: “Sarfı pek çok ilâ ve tasrif belledim. Nahivden pek güzel irâb yapardım. Lâkin Arapça bir güzel nutuk irad etmesini veya bir hoşça mektup yazmasını hâlâ yapamadığım cihetle şu iki ilimden dahi müstefit olamadım desem doğru söylemiş olurum.”⁷⁸

Medreselerdeki programın yetersizliğine yapılan bu şikâyetler sonucunda tam anlamıyla bir değişiklik 1914 yılında Dâru'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.⁷⁹ Bu medreselerin ders programında Arapça'dan sarf, nahiv, lügat, belâgat, kitabet-i Arabiyye gibi derslerin yanında konuşma melesini kazandırmaya yönelik “mükâleme” dersleri yer almış ve bu dersler buradaki programın tâli kısmında verilmeye başlanmıştır.⁸⁰ Programda özellikle pratik Arapça'ya önem verilerek öğrencinin Arapça konuşmasını geliştirmesi amaçlanmıştır. Mükâleme derslerinde Arapça konuşulmasına dikkat edilerek tüm sınıflarda günlük hayatta çok kullanılan cümlelerin öğretilmesi hedeflenmiştir.⁸¹ Programda sadece Arapça kelimeler hıfzettirilmemiş, mükâleme ve kısa metinlerin yazdırılmasına

76 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 573.

77 Ahmet Turan Arslan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Arapça Öğretimi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 805; Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, 279.

78 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 102.

79 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 112.

80 Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 263; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 127; Baltacı, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 91.

81 Hasan Soyupek, İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 184.

yer verilerek öğrencilerin teorideki bilgileri pratiğe dökülerek pekiştirilmiştir.⁸² Bu amaca yönelik farklı bölgelerde çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Konya'daki İslah-ı Medâris'te birinci sınıftan sonra Türkçe konuşmak yasaklanmıştır. Bu İslah-ı Medâris'te dil öğretiminde dört temel beceri olan konuşma, yazma, dinleme ve anlamayı esas alarak pratiğe önem veren "Berliç Yöntemi"⁸³ kullanılarak bir yıl gibi kısa bir sürede Arapça öğretimi hedeflenmiş, Türkçe konuşan öğrenciyeye "Mâtebe [معتبة] Metodu" uygulanarak Türkçe konuşması engellenmeye çalışılmıştır.⁸⁴ Medreselerdeki ıslah hareketleriyle klasik kitapların okutulmasından vazgeçilmemiş sadece klasik metottan modern metoda geçiş öngörülmüştür.⁸⁵ Yapılan bu değişiklik ise 1924 yılında medreselerin kapatılmasına kadar devam etmiştir.⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde dil olarak Arapça öğretimi, iletişim dili olmaktan ziyade dinî amaçlar doğrultusunda ele alınmış,⁸⁷ müfredat programı da bu doğrultuda düzenlenmiştir.⁸⁸ Arapça öğretimi farz-ı kifaye olarak önemli addedilerek sarf, nahiv ve belâgat bilmek Arap dilini bilmek için yeterli görülmüş, buna mukabil Arapça konuşmak önemsenmemiştir.⁸⁹ Dolayısıyla Arapça öğretiminde sadece yazılı metinlerin anlaşılması yeterli sayılmıştır.⁹⁰ Ancak arzu eden öğrenci Arap bir memleketteki medreseye giderek Arapça konuşma becerisini ilerletebilmekteydi.⁹¹

Bütün bu anlatılanlardan ve medreselerde okutulan kitaplardan anlaşılan, medreselerde Arapça öğretiminin gramere dayandığıdır. Arapça öğretimindeki temel gayenin okuduğunu anlayabilen müderrisler, kadılar, fakihler ve müfessirler yetiştirmek olduğu göz önüne alınırsa anadil olarak Arapça'nın konuşulmadığı bir ülkede konuşma ve yazma becerisine önem verilmemesi garipsenecek bir durum değildir. Çünkü medreselerde ihtiyaca yönelik bir eğitim metodu izlenmiştir. Dolayısıyla bu konuda yapılan eleştiriler çok da isabetli değildir. Medreselerin hedefinin dilbilgisi öğretmek olduğu, pratiğe değil de teoriye önem verdiği düşünüldüğünde Osmanlı medreselerinin kendi hedefleri doğrultusunda başarılı olduğu gayet aşikârdır. Bir dilin gramerini öğrenmekle konuşulmasını öğrenmek çok farklı şeylerdir. Öncelikle bir dili konuşmak onun kültürüne de hâkim olmayı gerektirir. Osmanlı Devleti

82 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Lisans Tezi, 1993), 203.

83 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Hakkı Göktürk, "Berlitz Lisan Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961), 5/2548.

84 Bilerek veya hata ile Türkçe konuşan öğrencinin eline küçük bir tahta verildi. Öğrenci tahtayı elinden çıkarmak için öğrenciler arasında Türkçe konuşan başka bir öğrenci arardı. Eğer bulursa tahtayı hemen ona verir, bulamazsa ceza olarak akşama su taşıyıp temizlik yapardı. Bu şekilde "azarlama, paylama" anlamına gelen "itâb" [عتاب] sözcüğünden türetilmiş olan mâtebe ismindeki küçük tahta ile öğrenci tatlı bir şekilde cezalandırılarak Arapça konuşmaya sevk edilirdi. Caner Arabacı, *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 508.

85 Soyupek, "İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi", 180-182.

86 Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/18 (2005), 79.

87 Sula, "Osmanlı Dönemi Batumlu Âlimler ve Arap Dili Konulu Eserleri: Mirzazâde Mehmed Sâlim Örneği", 3.

88 Arzu Aydın, *Amelî Mukâlemât ve Temrînât-ı 'Arabiyye'nin Günümüz Arapça Pratik Konuşma Kitapları ile Karşılaştırılması ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Lisans Tezi, 2012), 1.

89 Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", 277.

90 Ömer Demircan, *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*, (İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990), 29.

91 Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 68.

de kendi kültürel yapısına çok daha fazla önem verdiği için İslâmî ilimleri anlayacak kadar Arapça öğretimini yeterli görmüştür. Bu noktada klasik Osmanlı medreselerinde Arapça'nın konuşulmasına ihtiyaç duyulmamıştır kanısına varabiliriz.

1.3. Osmanlı'da Pratik Arapça Konulu Çalışmalar

Osmanlı medreselerinden mezun olan kişilerin iyi bir şekilde Arapça eserleri okuyup anlayabilmelerine rağmen aynı şekilde Arapça konuştuklarını söylemek güçtür. Çünkü derslerde okutulan eserlerin dili her ne kadar Arapça olsa da anlatım Türkçe olarak yapılmıştır.⁹²

Osmanlıda Arapça yabancı dil olarak kabul edilmemiştir. Bu sebeple klasik Osmanlı medreselerinde Arap dili asırlar boyu aynı metot üzere öğretilmeye devam etmiştir. Dolaşısıyla Osmanlı'nın medrese sisteminde mükâleme dersi ve bu mahiyette kitapların olduğu söylenemez. Ancak Tanzimat'tan sonra açılan yeni mekteplerde okutulan Arapça ders kitaplarında yapılan değişiklikler sonrası mükâleme de bu kitaplarda yerini almıştır. Bu mekteplerdeki kitaplar klasik tarzın dışında kaleme alınmıştır. Bu kapsamda Arapça'nın Türkçe anlatılarak öğretilmesi amaçlanmıştır. Arapça'yı daha kolay şekilde öğretmek için yeni yöntemlere başvurularak Avrupa'da uygulanan metotlar takip edilmiştir.⁹³

Tanzimat sonrası Arapça öğretiminde kullanılan ve yeni metotla yazılan pek çok sarf ve nahiv kitabı bulunmaktadır.⁹⁴ Burada gramer konularıyla birlikte içerisinde mükâlemeye de yer veren Mustafa Hicabi'nin *Tatbikât-ı kâvâid-i 'Arabîyye*'si, İsmail Yusuf'un *Ta'lim-i 'Arabî*'si, Ali İrfan Eğribozi'nin *el-Mulahhâş yahud Teshîl-i 'Arabî*'si, Zeki Meğamiz'in *Miftâhu mükâleme-i 'Arabîyye*'si, İsmail Hâmetî'nin *'Uşûl tedrîs-i 'Arabî*'si, Süleyman Sırrı'nın *Teshîlu'l-lehçe ve's-sarf fi uşûli'l-mükâlemetü'l-'Arabîyye*'si, Babanzâde Ahmet Naim'in *Şarf-ı 'Arabî ve Temrînât-ı* ile Süleyman Tefvik'in *Gâyetü'l-ereb fi te'allüm-i lişân-i-'Arab* eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Yukarıda isimleri zikredilmekle yetinilen müellif ve eserlerinin ardından dilin sadece pratik yönünü ele alan İsâ Ruhî Şirvanî ve *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* adlı eseri ele alınacaktır.

2. İsâ Ruhî Şirvanî ve *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*

2.1. İsâ Ruhî Şirvanî ve Hayatı

Kaynaklarda hakkında biyografik bir çalışmaya rastlayamadığımız İsâ Ruhî Efendi'nin ismi, makalenin konusu olan eseri ve *Teshîl-i Fârisi* adlı diğer eserinin kapak kısmında⁹⁵ İsâ Ruhî Şirvanî olarak geçmektedir. Bunun yanında müellifin 1325-1327/1907-1909 tarihlerinde Maarif Nezareti Celile'sine yazmış olduğu arzualde ise ismi İsâ Ruhî olarak geçmek-

92 Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi", *Eğitime Bakış Dergisi*, 39, (Ocak-Mart 2017), 54-55.

93 Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi", 181.

94 Fâris eş-Şidyâk'ın (ö. 1305/1887) *Gunyetü't-tâlib ve münyetü'r-râgib fi's-sarf ve'n-naḥv ve hurûfi'l-meânî* eserinin nahiv kısmı, Ahmed Hamdi Şirvânî'nin (ö. 1307/1890) *Telḥîş-i sarf ve naḥv'i*, Mehmed Zihni Efen-di'nin (1846-1913) *el-Müntehâb ve'l-müktedâb fi kâvaidi's-sarf ne'n-naḥv'i*, Hanbelizâde Muhammed Şâkir'in (1876-1958) *Temrîni ve i'râbî lişân-i 'Arabî* bunlardan bir kaçıdır.

95 İsâ Ruhî Şirvanî, *Teshîl-i Fârisi* (Mekke: Hicaz Matbaası, 1321/1903), 1.

tedir.⁹⁶ Mahir İz'in (ö. 1974) hayatını kaleme aldığı *Yılların İzi* kitabındaki "... Farisi muallimimiz Dağistanlı İshâ Ruhî Efendiye ve okuttuğu *Gülistan*'ı çok iyi hatırlıyorum. Oğlu Tahir de sınıf arkadaşımды." ifadelerinden onun Azerbaycan'ın Şirvan bölgesine⁹⁷ mensup olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸

Müellifin hangi tarihte doğduğuna dair kesin bilgiye ulaşılamasa da hangi dönemde yaşadığı elde edilen bilgiler doğrultusunda tespit edilebilir. Bu çalışmada üzerinde durulan eserin ihtar kısmında dönemin padişahı II. Abdülhamid Han'ın isteği üzerine kaleme aldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla müellifin Abdülhamid Han'ın tahtta olduğu 1876-1909 yılları⁹⁹ arasında yaşadığı, ayrıca bu eserin 1317/1899'da ve Farsça *Teshîl-i Faris* adlı eserinin 1321/1903 yılında basılmış olması kendisinin bu tarihlerde hayatta olduğu yönünde yorumlanabilir.

2.2. Eğitimi ve Görevleri

İshâ Ruhî Efendi'nin eğitim hayatı hakkında kaynaklarda ve arşiv belgelerinde detaylı bilgi yer almamakla birlikte müellif, yukarıda zikredilen arzuhalde Dârü'l-muallimîn'den yüksek derece şahadetname ile mezun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca almış olduğu vazifelerden de kendisinin dönemin şartlarına uygun iyi bir eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Zira *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* eserine yazılan takrizlerden kendisinin sanki Mekke ehlinin bir evladı gibi Arapça'ya vakıf olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹ Yine gerek Farsça eser kaleme almasından gerekse Mahir İz'in "Farisi muallimimizden okuduğum *Gülistan*'ı..."¹⁰² ifadesinden Farsçaya da vakıf olduğu görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda müellifin ana dili Türkçe dışında Arapça ve Farsça iki dilde de eğitim verecek derecede iyi bir eğitim sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı eğitim sisteminde ilmiye sınıfını tercih ederek muallimlik görevinde bulunmuş olan müellifin ilk göreve ne zaman başladığı hakkında herhangi bilgiye ulaşılamadı. Eserini yazdığı dönemde Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli görevinde bulunan müellifin¹⁰³ eserine yazılan takrizde, Mekteb-i Rüşdiye'nin açıldığı 1310/1892'den beri burada muallimlik yaptığı belirtilmektedir.¹⁰⁴ Müellifin Maarif Nezareti Celile'sine yazmış olduğu dilekçedeki

"fî 22 kânunuevvel 1308 tarihinde Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayîn kılınarak on iki buçuk sene belde-i mübârekede ifâ-yı hüsn-i hizmet etmekte iken üç yüz yirmi senesinde kendi arzum üzerine Medine-i Münevvere İdâdîsi Arabî, Fârisî, Türkî

96 Osmanlı Arşivi (BOA), No. 23, 1327/1909.

97 Tarihi bir bölge olan ve genel hatlarıyla Kür nehrinden Güney Dağistan sınırına kadar olan kısmı teşkil eden Şirvan, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla tekrar Azerbaycan Devleti'nin bir parçası olmuştur. Mustafa Aydın, "Şirvan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 204-206.

98 Mahir İz, *Yılların İzi*, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 7. Basım, 2019), 23.

99 Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/ 217-223.

100 BOA, No. 23, 1327/1909.

101 Şirvanî, *Mükâlame-i 'Arabî ve't-Türkî*, 2/173.

102 İz, *Yılların İzi*, 23.

103 Şirvanî, *Mükâlame-i 'Arabî ve't-Türkî*, 1.

104 Şirvanî, *Mükâlame-i 'Arabî ve't-Türkî*, 2/173.

muallimliğine maaş-ı sâbıkam olan dokuz yüz kuruşla tahvîl-i memuriyet ederek şimdiye kadar ifâ-yı vazife etmekteyim.”¹⁰⁵

ifadelerinden onun 1308/1890 yılında Mekke’de göreve başladığı, burada on iki buçuk yıllık görevinden sonra kendi arzusuyla 1320/1902 yılında Medine-i Münevvere Mekteb-i İdadisi’ne tayin istediği ve adı geçen okula kavâ'id-i Türkiye ve mâlûmât-ı medeniye muallimi olarak atanarak Arapça, Farsça ve Türkçe müderrisliği yaptığı anlaşılmaktadır. Dilekçe üzerinde bulunan iki adet pulun tarihi, müellifin 1325-1327/1907-1909 yıllarında halen görevde olduğuna işaret etmektedir. Bunun doğruluğunu aynı şekilde Mahir İz’in Medine’de öğrenci olduğu yıllar da teyit etmektedir.

Dilekçenin devamında yer alan ifadelerinde müellif, ailesinin kalabalığı ve yaşadığı şehrin pahalılığından dolayı ihtiyaç içinde kaldığı ve bu sebeple de Medine-i Münevvere’de Dâru'l-muallimîn müdürlüğüne tayin istediğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Buradan müellifin bakmakla yükümlü olduğu aile efradının olduğu ortaya çıkmaktadır.

1890-1909 yılları arasında Mekke-i Mükerrreme Rüşdiyesi ile Medine-i Münevvere İdadisinde görev yapan İshâ Ruhî Efendi’nin Maarif Nezareti bünyesinde bulunduğu vazifelerinden ve Medine-i Münevvere’de Dâru'l-muallimîn müdürlüğüne tayin talebinden görevinde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Türkçenin yanında Arapça ve Farsça dillerine olan vukûfiyeti ve dönemin padişahı Abdülhamid Han’ın kendisinden mükâlemeye dair bir eser yazmasını istemesi onun dil konusunda yetkin bir kişilik olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3. Eserleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde İshâ Ruhî Şirvanî’ye ait günümüze ulaşan iki eser tespit edilebilmiştir.

Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî

İlgili başlık altında ayrıntılı olarak tanıtılacak olan eserdir.

Teshil-i Faris

İshâ Ruhî Şirvanî’nin Mekke’deki derslerinden özet mahiyetinde, Farsçanın öğretimi amacıyla Farsça kaleme aldığı çalışmasıdır. 62 sayfadan oluşan eser 1321/1903 yılında Hicaz matbaasında basılmıştır.

Eserinde Abdülhamid devrinde Farsçaya verilen önemden bahseden müellif, kendisinin de Mekke-i Mükerrreme Mekteb-i Rüşdiyesinde bu dil üzerine eğitim aldığını ve bu derslerden iktibasla özet bir çalışmayı hazırladığını ifade etmiştir.¹⁰⁷

105 BOA, No. 23, 1327/1909.

106 BOA, No. 23, 1327/1909.

107 Şirvanî, *Teshil-i Farisi*, 2.

2.2. Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî

2.2.1. Eserin Adı ve Telif Sebebi

Müellifin Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyesi için kaleme aldığı *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* eseri 1317/1899 yılında Hicaz Matbaası'nda basılmış olup 96 sayfadan oluşmaktadır. Eser, adından anlaşıldığı üzere Arapça ve Türkçe konuşmayı öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Yazar, bu eserin telif sebebini “İhtar” kısmında şu şekilde açıklamıştır:¹⁰⁸

“Cenâb-ı Hakk Feyyaz-ı Mutlak'ın nev-i beşere in'am ve ihsan buyurduğu akıl ve idrak bir cevher-i nûranîdir ki insan bil cümle mâkulât ve mahsûsâtı akıl vasıtasıyla i'z'an ve idrak ederek malumatı mustahsilesini ebnaî cinsini ifade ve abnaî cinsinin dahi müktevsebatı akliyesini istifade ancak nutk ve tekellümle olacağı, iş bu nutk ve tekellüm dahi akvamı beşerin yek diğerinin elfaz ve lügat ve istilâhatı kavmiyelerine kesb ve vukufu mümkün olabileceği ve birbirine hemcivâr bulunan ve alel mahsus idare-i vahide tahtında yaşayan bilcümle akvamı yek vücut oldukları cihetle yek diğerinin lisanını bilmek behemehâl lazım gelir.¹⁰⁹ ifadelerinin devamında:

Muallim-i evveliyile mübahim bulunduğum Mekke-i Mükerrerme (Şerrafehallahü Teâlâ ilâ yevmi'l-kıyame) Mekteb-i Rüşdiyesinde evlad-ı vatanın ta'lim ve terbiyeleri uğurunda her vechle sa'y ve ikdâm olunmakta ise de evlad-ı Arap'ın Türkçeyi ve ebnaî Türk'ün Arapça'yı taallüm ve tekellüm hususlarında ğayetü'l-ğaye suubet çekmekte oldukları nazar-ı i'tinayı alınarak ifade ve istifâdenin bi't tecrübe, bir derece suhûletle vücut bulması gözetilerek beyne nas teâmül ve müteârif olan elfaz, lügat ve istilâhat üzere böyle bir mecmuanın cem ve telifine sebebi yegâne olmuştur.¹¹⁰ sözleriyle bu amaca vurgu yapmaktadır. Yine aynı bölümdeki:

“İşte bu dakikaya mebnîdir ki vücud-ı hümâyûnları mahza bu millete bir mevhibe-i rabbani olan pâdişâh-ı 'âliyetbâr ve şehriyâr-ı ma'ârif disâr-ı sultân-ı peymedânî es-sultan Abdülhamîd-i sâni efendimiz hazretleri ta'mîm-i ma'ârif hususunda hem bezil ve sarf buyurmakta olduklarını çeşmi iftihar ile görmekte ve iş bu nimete nailiyemizden dolayı kendimizi bahtiyar addetmekteyiz.”¹¹¹ ifadesinden onun bu eseri dönemin padişahı Abdülhamid Han'ın talebi üzerine kaleme aldığı anlaşılmaktadır.”

Müellif, ifadelerinde insanın bilgilerini aktarırken konuşma melekесinin önemine, bunun için de aynı tebaa altında yaşayan halkların en azından birbirleriyle anlaşacak kadar dillerini bilmelerinin zorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Gerek Türklerin gerekse Arapların birbirlerinin dillerini öğrenirken zorluk çektiklerine dikkat çeken müellif, yaşanan bu zorluğu bir nebze olsun kolaylaştırmak için böyle bir eser yazdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda eser Arapça ve Türkçe iki lisana da hizmet etmektedir.

2.2.2. Eserin Tertibi

İsâ Ruhî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* isimli eserinde takip ettiği yöntem hakkında iki dil birbirine muhalif olsa da Ümmü'l-kurâ (Mekke) ahalisinin lügat ve istilâhı hepsinden

108 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 2.

109 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 2.

110 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 2-3.

111 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 2.

yaygın olduğunu, usul, sarf, nahiv ve meşhur lügatlere riayet olunmayarak eserin hazırlandığını ve bu sebeple bu işin erbaplarından risâlede görünen hataları dikkate almamaları gerektiğini ifade ederek kısa bir bilgi vermiştir.¹¹² Müellif, eserinin kullanımı kolaylaştırmak amacıyla fihrist yerleştirmiş, ardından eseri kaleme alma amacının yanında konuşma melesesine, dil öğretiminin önemine ve bu sürecin zorluğuna dair bilgilerin de yer aldığı “İhtar” bölümüne yer vermiştir. Eserin gövdesini oluşturan metin kısmı dört bab, on altı fasıl ve tatbikat başlığı altında altı bölümden oluşmaktadır. Eserde sayfa düzeni genellikle dört sütun halinde olmakla birlikte 83. ve 96. sayfaları içeren tatbikat başlıklı son bölüm iki sütun şeklinde düzenlenmiştir. Dört sütunun 1. ve 3. sütunlarında Arapça kelimeler, 2. ve 4. sütunlara Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bununla birlikte bazen konuya göre sütun sayılarında farklılık olabilmektedir. Mesela harflerin anlatıldığı 8. sayfada sütun sayısı altı iken usulü'l-efalin verildiği 12. sayfada sütun sayısı üçtür. Yine 76. sayfadaki aylar, 80, 81 ve 82. sayfalardaki sayılar konusu altı sütunda, mükâlemeler ise iki sütun halinde düzenlenmiştir.

Bab ve fasıllarının tertibinde pek fazla farklılık görülmeyen eserin konu başlıkları şöyledir:

1. Bab: Zamirler ve kullanım şekillerinden,
2. Bab: Fiiller ve çekimlerinden,
3. Bab: Harflerin manasından,
4. Bab: İsimler ve kısımlarından oluşmaktadır.

Bu bab başlığı altında yer alan 16 fasıl içerikleri itibariyle şöyledir;

- 1 ve 2. Fasıl: Hayvanlardan,
3. Fasıl: Tabii fiiller, yerilen ve övülen sıfatlar, illetler, hastalıklar ve renklerden,
4. Fasıl: Elbiseler, takılar ve süslerden,
5. Fasıl: Makam ve rütbe sahipleri, meslek ve zanaat isimlerinden,
6. Fasıl: Gök cisimleri ve yeryüzü cisimlerinden,
7. Fasıl: Madenlerden,
8. Fasıl: Tohumlar, sebzeler, meyveler, ağaçlar ve çiçeklerden,
9. Fasıl: Yiyecek ve içeceklerden,
- 10, 11 ve 12. Fasıl: Şehirler, evler, evin kısımları ve ev aletlerinden,
13. Fasıl: Zaman ve vakitlerden,
14. Fasıl: Askeri ve savaş aletlerinden,
15. Fasıl: Deniz taşıtları ve ticaretinden,
16. Fasıl: Sayılar ve kısımlarından oluşmaktadır.

6 konudan oluşan tatbikat başlığı;

112 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 3.

1. Bölüm: İmanın ve İslâm'ın şartlarından,
2. Bölüm: Allah'ın zati ve subûti sıfatlarından,
3. Bölüm: Mükellefin fiilleri ve kısımlarından,
4. Bölüm: Şer'i delillerin açıklanmasından,
5. Bölüm: Hikmetli sözler ve atasözlerinden,
6. Bölüm: Halk arasındaki konuşma ve diyaloglardan oluşmaktadır.

Müellif, yukarıda zikredilen konuları işledikten sora sonuca dair herhangi bir başlığa yer vermeden hamd ve şükür ile 96 sayfalık eserini bitirmiştir.

Eser, öğrencilerin anlayabileceği misaller ve çeşitli bilgiler içermektedir. Ayrıca yazar, eserinde dini ve ahlaki bilgilere de yer vermektedir. Eserin kelime hazinesi bakımından da oldukça geniş olduğu dikkat çekmektedir.

2.2.3. Müellifin Yöntemi

Eserin tertibini yukarıda aktarıldığı şekilde belirleyen İsâ Ruhî, konuları işlerken uyguladığı yöntem şu şekildedir:

Eserine “Fihrist”¹¹³ kısmında işlediği konu başlıklarına yer vererek başlayan müellif, konu başlıklarından sonra mukaddime denilebilecek “İhtâr”da¹¹⁴ eserin telif sebebini açıklamış ve burada dönemin padişahı II. Abdülhamid'in isteği üzere eseri kaleme aldığını ve bundan duyduğu mutluluğu ifade etmiştir.

Kitabın asıl metnine geçen müellif, besmele, hamdele ve salveleden sonra Osmanlı Türkçesinde kullanılan 33 harfi zikrederek konuya giriş yapmış, ardından resmî (ع - و) ve harfî (و ي ؤ ا ء) hareketleri ve telaffuz şekillerini tanıtmıştır.¹¹⁵ Burada “Kaide” ve “Tenbih” başlıkları açılmıştır. Kaide başlığında Türkçe kelimelerin telaffuzunda geçerli iki kuraldan bahsedilmiştir. Bunlar ince harfle başlayan kelimelerin sonunun ince ile biteceği, kalın harfle başlayanların ise kalın ile biteceği şeklindedir.¹¹⁶ İkinci başlıkta ise Arapça bazı harflerin mahreçlerinin Türkçedeki ile uyum sağlamadığının altı çizilmiştir. Bu bağlamda ص, ث, س harflerinin س mahreciyle, ظ, ض, ذ harflerinin ذ mahreciyle, ح ve ه harflerinin tek mahreçle çıktığı ve son olarak da ع harfinin ا gibi telaffuz edildiği belirtilmiştir. Devamında Arapça ibarelerin Türkçe aktarılmaya gayret edildiğine ayrıca sarf kurallarına aykırı olanların ammiceden (halk dili) kaynaklı olduğuna dikkat çekilmiştir.¹¹⁷ Bu kısımdaki açıklamalar genellikle Arapça olarak yapılmıştır. Bundan sonra eserin yazımına Arapça ve Osmanlıca olarak devam edilmiştir.

Daha sonra 4 bab,¹¹⁸ 16 fasıl¹¹⁹ ve 6 bölümden¹²⁰ oluşan tatbikat başlığı altındaki konular

113 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 2-3.

114 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 3-4.

115 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 6-7.

116 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 7.

117 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 7.

118 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 8-42.

119 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 42-82.

120 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 83-96.

işlenmiştir. Eserde, her sayfanın başında, bazen de yeni konuya geçince Arapça kelime ya da cümleler “Arabî”, Türkçe karşılıkları ise “Türkî” başlığı altında yer almıştır. Bunun yanında müellif, konu başlıklarının Arapça karşılıklarını parantez içinde zikretmiştir.

Konular işlenirken bol bol misaller verilmiştir. Günlük konuşma lisanında kullanılan bazı tabirler ve kısa konuşma örnekleri bulunmaktadır. Bunun yanında bir Müslüman öğrencinin öğrenmesi gereken “akâid, ilmihal” gibi temel konular üzerinde durulmuş,¹²¹ çeşitli konulara dair hikmetli sözler ile atasözlerine yer verilmiştir.¹²² Son olarak da eserin sonunda günlük konuşulan cümlelerden örnekler verilerek hamd ve şükür ile kitap bitirilmiştir.¹²³ 96 sayfalık eserin son 6 sayfası sadece mükâlemeye ayrılırken eserde ara ara mükâlemeye de yer verilmiştir. Bunların tamamı 30 sayfayı geçmemektedir.

Îsâ Ruhî Şirvanî, eserin ana başlıklarının yanında pratiğe yönelik kısımlara parantez içinde “Tatbikat”¹²⁴ veya “Mükâleme”¹²⁵ başlığında yer vermiştir. Bu iki başlık arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Birkaç yerde başlık açılmadan doğrudan diyalog metni zikredilmiştir.¹²⁶ Konuya dair zikredilen kelimelerden sonra verilen mükâleme metinleri bazen konudan bağımsız olarak getirilmiştir.¹²⁷ Genel olarak eserin tamamında izlenen yöntem önce konuyla ilgili kelimelerin zikredilmesi, ardından örnek cümleler veya metinlerin verilmesi şeklindedir. Bazen de konu hakkında yeterince örnek verildikten sonra daha fazlası için kelimelerin ilgili örneklerle kıyaslanabileceği belirtilmiş ve öğrencilerin pratik kazanmaları için alıştırma yapılması istenmiştir.¹²⁸

Müellif, sarf ve nahiv konularına dair açıklamalar yapmamış, bunun yerine gramer kuralları, konu başlıklarında zikretmekle yetinmiştir. Bunda müellifin amacının bu dili pratik olarak öğretmek olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Metin düzenlemesinde o dönemdeki hat usulü ve Kur’ân hattı örnek alındığından dolayı noktalamaya önem verilmemiştir. Eserde kelime sonlarındaki yâ (ي) harfleri noktasız şekilde yazılmıştır. Mesela *هي، عربي، تركي*, ve *في* gibi kelimeler *عربي، تركي، هي، في* şeklinde noktasız olarak yer almıştır.¹²⁹

Eserin başında hareketler tanıtılmasına rağmen örnek cümlelerde ve metinlerde hareke yer almamış, sadece birkaç yerde şedde işareti kullanılmıştır.¹³⁰

Ayrıca yuvarlak tâ (ة) ile biten (*مكلمة*) ve (*المكلمة*) gibi kelimeler hâ (ه) harfine çevrilerek (*مكلمه*) ve (*المكلمه*) şeklinde konuşma dili esas alınarak yazılmıştır.¹³¹ Bunun gibi bazı kelimelerin imlâ kurallarına dikkat edilmeden fonetik olarak yazılması, bunun önemsenmediği ya da pratik açıdan öğrenmeye daha yararlı olur düşüncesiyle yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

121 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 83-88.

122 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 88-91.

123 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 91-96.

124 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 11, 43, 45, 52.

125 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 55, 57, 60, 62, 65, 66, 68, 71, 74, 78, 83, 91, 92, 93, 94, 95.

126 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 46, 48.

127 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 48, 60.

128 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 10, 21, 26, 29, 30, 31, 32.

129 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 8.

130 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 8, 10, 11.

131 Şirvanî, *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî*, 55.

Eserde fasih Arapça'nın yanında Mekke bölgesinin¹³² أَيَّةُ “hangisi”, فَيْنَ “nerede”, كَمَا “şu kadar”, كَمَا “neye”, لَيْشَ هَذَا “bu ne içindir” gibi ammicce kelimelerine yer verilmiştir.¹³³

Bazı yerlerde fasih kelimenin ardından parantez içinde halk dilindeki kullanımı verildiği gibi bazı yerlerde bunun tam tersi yapılmıştır. Şöyle ki; هم, نحن, ve معي gibi zamirlerin parantez arasında (إِنشَاءً), (هُمُومًا), (مَعَانِيًا), (الزَّوْجِ), (العَرَسِ) şeklinde ammiceleri zikredilirken¹³⁴ الجَوَّازِ, الجَوَّازِ, الجَوَّازِ gibi ammicce kelimelerin ise parantez arasında (العَرَسِ), (الزَّوْجِ), (أَبِي) şeklindeki kurallı halleri verilmiştir.¹³⁵ Bazen de قَدْ أَتَيْشَ “ne kadar”, لَيْشَ “niçin” gibi kelimenin sadece ammicce kullanımı zikredilmekle yetinilmiştir.¹³⁶ Bunun yanında Türkçe halk dili diyebileceğimiz kelimeler bazen parantez arasında (نَهَ نَهَ) yer aldığı gibi¹³⁷ bazen de parantez arasına alınmadan kullanıldığı görülmektedir. بُولَاكِهِ (bolaki)¹³⁸ gibi.¹³⁹

Müellif, o dönemde pek dikkat edilmediğinden olsa gerek, hemze-i katî ve hemze-i vasıl arasında ayırım yapmamıştır. Misal olarak أفضالِ vezninden gelen cem-i mükesser olan أسماء kelimesi أسماء şeklinde hemze-i vasıl ile yazılmıştır.¹⁴⁰ Yine eserin tamamında muzâri mütekelim hemzesi de hemze-i vasıl şeklinde yer almıştır.¹⁴¹ Bazen de kelime sonlarındaki hemze (ـ) yazımına dikkat edilmemiştir. Mesela الحكماء و الفراء و الحكماء kelimelerini الحكماء و الفراء şeklinde kırık hemzesiz yazılmıştır.¹⁴²

Müellif, fiili muzâriden şimdiki zamanı kastettiğinde fiilin başına ammicce عَمَّالِ (‘ammâl), müstakbel kastettiğinde بِدَّهِ (bidde), emir ve nehyde ise sadece emir ve nehyi gaibin başına حَلِّيهِ (hallihi) kelimelerini getirmiştir.¹⁴³

Eserin Osmanlıca kaleme alınan kısımlarında da bazı kelimelerde yazım yanlışları bulunmaktadır. Misal olarak نكرم kelimesinin Osmanlıca karşılığı إكرام أدرز (İkram ederiz) olacakken إكرام أدرم (İkram ederim) şeklinde yanlış verilmiştir.¹⁴⁴

Bazen bir bab için iki ayrı başlık açılmış ancak buradaki kelimeler hususunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Mesela tef'il babından gelen mastarlar konusuna iki ayrı başlık açılıp konuyla alakalı kelimeler sıralanmakla yetinilmiştir.¹⁴⁵

Eserin bazı yerlerinde الحكماء يقولوا الإنسان لازم يصير في الاجتهاد زي النمل cümlesinde olduğu gibi imlâ hataları yapılmıştır.¹⁴⁶ Doğrusu الحكماء يقولون: الإنسان... şeklinde olmalıdır fakat ن yerine ا yazılmıştır.

Metinde gramer kurallarına aykırı hatalar bulunmaktadır. عشر قروش ونصف cümlesinde veri-

132 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 2/2.

133 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 11.

134 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 8.

135 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 9.

136 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 11.

137 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 8.

138 “Bolaki” kelimesi Doğu Karadeniz bölgesinin bir kısmında “umulur ki” manasında temenni için kullanılmaktadır.

139 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 12.

140 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 10.

141 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 12.

142 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 45, 56.

143 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 12.

144 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 26.

145 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 33.

146 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî*, 45.

len sayı عشرة şeklinde olmalıdır.¹⁴⁷

Cümlelerde ve isim tamlamalarında harf-i cer kurallarına uyulmadığı görülmektedir. اى
صاحب أبوك ve سلم على أبوك örneklerinde olduğu gibi.¹⁴⁸

2.2.4. Eserin Diğerleri Arasındaki Yeri

Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî adlı eserde, dilin bütünüyle pratik yönü konu edilmiştir. Müellif de eserin ihtar kısmında bu konuya değinmiş ve halk arasında konuşmada yaşanan zorluğa dikkat çekerek böyle bir esere duyulan ihtiyacı eserin telif sebebi olarak göstermiştir.

Yukarıda isimleri geçen pratik Arapça'ya yönelik *Tatbikât-ı kâvâid-i 'Arabiyye, Ta'lim-i 'Arabî, el-Mulaḥḥaş yahud Teshîl-i 'Arabî (İkinci Nüsha-Birinci Defter), Miftâhu mükâleme-i 'Arabiyye, Uşûl tedrîs-i 'Arabî, Teshîlu'l-lehçe ve's-şarf fi uşûli'l-mükâlemetü'l-'Arabîyye, Şarf-ı 'Arabî ve Temrînât, Gâyetü'l-ereb fi te'allüm-i lişâni'l-'Arab* adlı eserler içerik itibarı ile dilin hem gramer hem de pratik yönünü yansıtmaktadır.

Bu eserlerin kaleme alınış sebebinde mükâlemeye duyulan ihtiyacın karşılanacağı belirtilse de bu konuya, sarf ve nahiv kurallarının yanında yer verilmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu eserler içerisinde Zeki Meğamiz'in kitabının diğer eserlere nazaran daha fazla mükâleme ağırlıklı olduğu görülmektedir. Nitekim Meğamiz de eserin sarf ve nahiv kitabı değil mükâleme kitabı olduğunu ifade etmiştir. Ancak dipnot diyebileceğimiz kısımlarda az da olsa sarf ve nahiv tahlilleri bulunmaktadır. *Şirvanî'nin* eserinde ise bu tür konulara hiç yer verilmemiştir.

Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî, içerik yönünden yukarıda zikredilen eserlerle kıyaslandığında onun bütünüyle dilin pratik yönüne münhasır kılındığını söylemek mümkündür. Eserde sarf ve nahiv dair konu başlıkları verilmiş, konuyla alakalı kelimeler zikredilmiş ancak konuya dair açıklama yapılmamıştır. Bunun yanında gerek kelime hazinesinin geniş olması gerekse eserde yer verilen konuşma metinlerinin günlük hayatla bağlantılı olması eserin sadece mükâleme için kaleme alındığını teyit etmektedir. Ayrıca eserde görülen bir takım gramer hatalarından çalışmanın pratik ağırlıklı olmasından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Eserde 30'a yakın ammice kelimenin çok sayıda aynı özellikli tabire yer verilmesi bölgesel ihtiyacın dikkate alındığı yönünde değerlendirilmesine imkân vermesi ve yine eserde mükâleme metinlerinden çok kelimelerin yer alması eserin aynı amaçla yazılanlardan farklılığını göstermektedir.

Muhammed Mâcid el-Kürdî tarafından 10 Safer 1331/1913 yılında Mekke'de Osmanlı Terakkî-i Mâcidiyye Matbaası'nda¹⁴⁹ gerçekleşen ikinci baskısında, esere yazılmış takrizler bulunmaktadır.¹⁵⁰

Bunlardan Ebu Bekir b. Muhammed Hukayr el-Mekkî tarafından kaleme alınan *Şirvanî* ve eseri hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bağlamda eserin Arapça ve Türkçe iki lisana da

147 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 49.

148 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 60.

149 Mehmet Akkuş, "Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)", *Diyanet İlmî Dergisi*, 35/1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), 88.

150 Şirvanî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*, 2/173.

hizmet ettiğini belirten Mekkî, müellif için şu değerlendirmelerde bulunmuştur:¹⁵¹

“Gördüm ki müellif, sanki bu beldenin bir evladı kadar Arapça’ya vakıftır. Sanki uzun yıllar burada tahsil görmüş gibidir. Kendisi Mekteb-i Rüşdiyyenin tesis edildiği 1310 yılından beri burada muallimlik yapmaktadır. Rüşdiyeden mezun olan öğrencileri yüksek tahsilleri için, Asitane-i Aliyedeki yüksek mekteplere göndermiştir. Allah bu müellifin kadrini yüceltsin, hizmetlerini daim eylesin. Kendisi bu hizmetinin ötesinde, Arapça’ya da çok hizmeti geçmektedir. Bu sayede anlaşılamayan, halk dilindeki bazı tabirlerin fasih lisandaki karşılıkları tespit edilmiş olmaktadır.”

Bir diğer takriz Şeyh Muhammed Murad el-Kâzânî (1855-1934)¹⁵² tarafından yazılmış olup bir bölümü şu şekildedir:¹⁵³

“Araplarla Türkler etle tırnak gibi olup birbirlerinin dillerini bilmeye çok fazla ihtiyaçları vardır. Billhassa Mekke ve Medine ehli için dil öğreniminde büyük ve umumi bir fayda olduğu aşîkârdır. Böyle bir ihtiyacı gören faziletli âlim, edip ve gerçek araştırmacı yirmi bir yıldan beri Mekke ve Medine’deki rüşdiye mekteplerinin muallimi olan müellifin bu eseriyle ihtiyaç bir nebze olsun giderilmiştir.”

Sonuç olarak *Mükâlemetü’l-Arabî ve’l-Türkî* gerek kelimelerin çeşitliliği gerekse konuların işleyiş tarzı itibarıyla aynı kategoride değerlendirilebilecek diğer eserlerden farklıdır. Eserin kaleme alındığı dönem ve öğrenci kitlesi bakımından Arap ve Türk dillerinde öğrencilere hitap etmesi göz önünde bulundurulursa müellifin, belirttiği amaç doğrultusunda başarılı olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde pratik Arapça öğretiminin nasıl bir gelişme kaydettiği konu edilerek, Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüşdiyyesi Muallim-i Evvelî İsâ Ruhî Şirvanî tarafından hazırlanan ve Mekke’deki Rüşdiye okulunda Arap ve Türk öğrencilere ders kitabı olarak okutulan *Mükâlemetü’l-Arabî ve’l-Türkî* adlı eseri ele alınmıştır.

Şüphesiz tüm medeniyetler dil üzerine inşa edilmiştir. Bir medeniyetin mensupları farklı dil ve etnik kökenden oluşmuş olsalar dahi hepsine kaynaklık eden klasik eserlerin yazılmış olduğu dil, o medeniyetin ortak dilini oluşturmaktadır. Bu noktada İslâm medeniyetinin dili de yüzyıllardır Müslüman milletlerin ortak medeniyet, kültür ve bilim dilini oluşturan Arapça olmuştur. Arapça’yı geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de Müslümanlar için önemli kılan husus, Hz. Peygamber’e (s.a.v) vahyin Arapça olarak gelmesidir. Müslüman olan Türkler için de vahiy dili Arapça’nın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle şer’i ilimlerin temeli Kur’ân ve sünneti anlamak ve dini ilimleri kaynağından öğrenme isteği bu noktada önemli bir faktör olmuştur. Hem dini hem dini

151 Şirvanî, *Mükâlemetü’l-Arabî ve’l-Türkî*, 2/173.

152 Kazan’ın Ufa vilâyetinde dünyaya gelen Nakşibendî şeyhi Muhammed Murat Kâzânî, Arapça, mantık, ahlâk ilmi, fıkıh ve kelâm ilimlerini memleketinde dayısından almıştır. Sonraki yıllarda Mekke’ye geç etmiş ve Haremeyn’de Nakşî şeyhi olarak faaliyet göstermiştir. İlim ve fazilet sahibi, usul, fûrû, hadis ve tefsirde değerli bir âlim olan Kâzânî Arapça, Farsça ve Türkçeyi konuşup yazacak kadar bu dillere vakıf olmuştur. Mekke’deki tekkesinde kurduğu kütüphanesi Harem-i Şerif Kütüphanesi’ne nakledilmiştir. Ahmet Özel, “Remzi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/566-567.

153 Şirvanî, *Mükâlemetü’l-Arabî ve’l-Türkî*, 2/175-176.

olmayan eserlerin Arap diliyle yazılmış olması da Arapça'nın öğrenilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.

Selçuklu medreselerinin devamı niteliğinde olan Osmanlı medreselerinde de Arapça öğretimi önemli bir yere sahiptir. Bu medreselerde Arapça, diğer ilimlere hazırlayıcı nitelikte âlet ilmi olarak ilk öğretilen ilim olmuştur. Bu noktada Osmanlı medreselerinde Arap gramerine verilen önem dikkat çekmektedir. Medreselerde okutulan sarf, nahiv ve belâgat kitaplarının ise Osmanlı'nın ilk döneminden itibaren asırlarca varlığını koruduğu görülmektedir. Medreselerin hedefinin dilbilgisi öğretmek olduğu, pratiğe değil de teoriye önem verdiği düşünüldüğünde Osmanlı medreselerinin kendi hedefleri doğrultusunda başarılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı medreselerinden mezun olan kişilerin iyi bir şekilde Arapça eserleri okuyup anlayabilmelerine rağmen aynı şekilde Arapça konuştuklarını söylemek güçtür. Çünkü derslerde okutulan eserlerin dili her ne kadar Arapça yazılsa da anlatım Türkçe olarak yapılmıştır. Ayrıca *Dâru'l-muallimîn*'de muallimlik edecek öğrenciler için hazırlanan mazbatada geçen ifadelerden öğrencilerin daha önce pratik Arapça dersi almadığı anlaşılmaktadır. Tanzimat ile birlikte Batı tarzı okulların açılması, medreselerde Arapça öğretiminin sorgulamasına sebep olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise öğretim usulü ve okutulan kitaplarda değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. Nihayet *Dârü'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi*'nin kurulmasıyla "mükâleme" ders programlarında yerini almıştır. Öğretim boyunca özellikle pratik Arapça'ya önem verilerek öğrencinin Arapça konuşmasını geliştirmesi hedeflenmiştir.

Genel olarak medreselerde okutulan kitaplara bakıldığında da Arapça öğretimindeki hedefin okuduğunu anlayabilen müderris, fakih, müfessir ve kadılar yetiştirmek olduğu görülmektedir. Bununla beraber isteyen öğrenciler Arap bir beldedeki medreseye giderek Arapça konuşma becerisi elde etmektedir.

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nde geleneksel öğretim yöntemlerinde konuşma becerisinin esas alınmadığı aşikârdır. Ancak unutulmamalıdır ki klasik Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde ihtiyaca yönelik bir metot izlenmiştir. Dolayısıyla bu konuya dair yapılan eleştirilerin isabetli olduğu söylenemez. Bir dili öğrenmek ile gramerini öğrenmenin ayrı şeyler olduğu, dili konuşmak için onun kültürüne de hâkim olmak gerektiği göz önüne alınacak olursa Osmanlı Devleti'nin kendi kültürel yapısını korumaya çok daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Tanzimat'tan sonra açılan yeni mekteplerde okutulan Arapça kitaplarında değişiklikler olmuş, mükâleme de okutulan kitaplarda yerini almıştır.

Osmanlı'da pratik Arapça öğretiminde okutulan eserleri değerlendirmek gerekirse; Tanzimat sonrası Arapça öğretiminde kullanılan ve yeni metotla yazılan pek çok sarf ve nahiv kitabı bulunmaktadır. Burada ismini zikrettiğimiz *Tatbikât-ı kâvâid-i 'Arabiyye, Ta'lim-i 'Arabî, el-Mulaḥḥaş yahud Teshîl-i 'Arabî (İkinci Nüsha-Birinci Defter), Miftâhu mükâleme-i 'Arabiyye, 'Uşûl tedrîs-i 'Arabî, Teshîlu'l-lehçe ve'ş-şarf fi'uşûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye, Şarf-ı 'Arabî ve Temrînât, Gâyetü'l-ereb fi te'allüm-i lişâni'l-'Arab* eserlerde mükâlemeye, gramer konularıyla birlikte yer verildiği görülmektedir.

Çalışmamızda eserini tanıttığımız İsâ Ruhî Şirvani'nin, *Dâru'l-muallimîn*'den yüksek

dereceyle mezun olmasından ve 20 seneyi aşkın Ma'ârif Nazâret-i Celile'sinde görev yapmasından hareketle onun bu hususta tecrübeli sayılması gerektiğini, ilim dili olan Arapça ile ikinci dil olarak eğitimi verilen Farsça ve Türkçeye olan hâkimiyetinin bu üç dilde eserler kaleme alacak kadar ileri düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca çalıştığımız eserde müellifin günlük hayatta kullanıla gelen ammiceye yer vermesi onun Arap diline olan hakimiyetini göstermektedir.

Müellif, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*'nin ihtar kısmında belirtmiş olduğu üzere, eserini dönemindeki bir eksikliği ve konuşmada çekilen zorluğu gidermeye yönelik olarak kaleme almıştır. Ayrıca eserini kaleme alırken metot itibarıyla sarf ve nahiv kurallarına değinmediğini ifade ederek eserinin sadece mükâleme için yazdığını belirtmiştir. Bu noktada eser gerek muhteva gerekse metot açısından aynı nitelikteki eserlere göre farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eserin mükâleme için yazılan müstakil bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber eserde konuşma metinlerinden daha çok kelimelere ağırlık verilmesi yönüyle eser kısmen sözlük ağırlıklı bir çalışmayı andırmaktadır. Yine eserde müellifin yaşadığı dönemde en meşhur ve bilindik olan Mekke lehçesini tercih etmesi eserin tüm Osmanlı tebaasına hitap edebileceğini göstermektedir.

Özetle gerek gramer konularıyla birlikte mükâleme içeren eserlere gerekse Şirvani'nin eserine bakıldığında, Osmanlıda gramer kitapları gibi pratik Arapça'ya dair sistematik eserlerin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça | References

Açık, Kerim. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”. *Ekev Akademi Dergisi* 61 (Kış 2016), 313-342.

Açık, Kerim. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Adıgüzel, Mikâil. *İzî Mefhumu ve İlâller*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998.

Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.

Akkuş, Mehmet. “Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)”. *Diyanet İlmî Dergisi* 35/1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), 83-96.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi, 32. Basım, 2019.

Alali, Almuttasim. *el-Muḥâdeşetü ve eşâlîbu tedrîsîhâ li'n-nâṭîḳîne bi jayrihâ*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Altun, Ahmet. *Türklere Arapça Kelime ve Gramer Öğretim Yöntem ve Teknikleri Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016,

Arabacı, Caner. *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.

Arslan, Ahmet Turan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Arapça Öğretimi”. *XIII. Türk Tarih Kongresi*. (Kasım Ankara, 1999). 801-814.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Aydın, Arzu. *Amelî Mukâlemât ve Temrînât-ı 'Arabîyye'nin Günümüz Arapça Pratik Konuşma Kitapları ile Karşılaştırılması ve Arapça Öğretimindeki Yeri* Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Baltacı, Cahit. *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İfav Yayınları, 2005.

Baskın, Sami. “Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Osmanlı Dönemine Kadar Türkçenin Araplara Öğretimi”. *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (Haziran 2012), 45-53.

Baş, Eyüp. *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Bekrî, Şeyh Emin. *el-Belâğatu'l-'Arabîyye fî sevbihe'l-cedîd*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990.

Beyazıt, Yasemin. “Xvi. Yüzyıl Osmanlı İlmîyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi”. *Belleten Dergisi*, 78/283 (Aralık 2014), 955-992.

Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Can, Betül. “Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlimi Olarak Arap Dilinin Önemi”. *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu*. 1/409-425. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2018.

Can, Betül. *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.

Candemir, Doğan. *Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretim Metot ve Teknikleri*. Ankara: Damla Yayıncılık, 1998.

Çam, Mevlüt. *16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Sarayıbosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)* Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. İstanbul: İfav Yayınları, 23. Basım, 2020.

Demir, Hüseyin. “Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi”. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/2 (Haziran 2017), 614-622.

Demircan, Ömer. *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990.

Dereli, Muhammet Vehbi. “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (Bahar 2020), 65-87.

BOA, Osmanlı Arşivi. No. 23, 1327/1909.

Ergin, Koray. “Osmanlı Devleti’nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 39 (Aralık 2016), 1-26.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergün, Mustafa. *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*. Ankara: Pegem Akademi, 2. Basım, 2015.

Fazlıoğlu, Şükran. “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/18 (Haziran 2005), 115-173.

Fettahoğlu, Selahhattin. “Din Eğitiminde ve Dini İlimlerin Tahsilinde Arapça’nın Rolü ve Yeri”. *Uluslararası İslâmî İlimlerin Teşekkülü ve İslâmî İlimler Arası İlişkiler Sempozyumu*. ed. Adem Çatak vd. 53-61. Bişkek: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Göktürk, Hakkı. “Berlitz Lisan Mektebi”. *İstanbul Ansiklopedisi*. 5/2548. İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1961.

Güler, İsmail. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Güney, Adem. “Kemâlüddîn Mes’ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî’nin Şerhu Âdâbi’s- Semerkandî Adlı Eserinin Tenkitli Neşri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/21 (2010), 85-152.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/388-393. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002) 274-293.

Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: Doğan Ofset, 1997.

İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 7. Basım, 2019.

İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kömbe, İlker. "Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevî". *Dîvan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/20 (2006) 119-167.

Küçük, Cevdet. "Abdülhamid II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/216-224, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Kütükoğlu, Mübahat S.. "Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri". *İslâm Teknikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (Ağustos 1978), 1-212.

Kütükoğlu, Mübahat S.. "Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/507-508, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özel, Ahmet. "Remzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/566-568, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Özkan, Selim Hilmi. "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi". *Eğitime Bakış Dergisi*, 39 (Ocak-Mart 2017) 53-58.

Özyılmaz, Ömer. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Râbih, Türki. "Hicrî On beşinci Asırda Arapça" çev. Ahmet Turan Arslan, *İlim ve Sanat Dergisi*, 14 (Temmuz-Ağustos 1987) 81-88.

Sâmi, Şemseddin. *Qāmuş-ı Türki Osmanlıca-Osmanlıca Sözlük*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

Sarıkaya, Fatih. "İbn Melek ve Ailesi". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/1, (Mart 2017), 639-656.

Sarmış, İbrahim. "İslâmî Araştırmalarda Arapça Faktörü, Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*. 289-294. Samsun: Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Yayınları 1989.

Sevdi, Ali. "İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü". *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, 359-369. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.

Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Sula, Murat. “Osmanlı Dönemi Batumlu Âlimler ve Arap Dili Konulu Eserleri: Mirzâde Mehmed Sâlim Örneği”. *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2017),1-26.

Şeşen, Ramazan. *Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi, Studies on Turkish-Arab Relations Annual*. İstanbul: Türk Arap ilişkilerini İnceleme Vakfı Yayınları, 1986.

Şirvanî, İsâ Ruhî. *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*. Mekke: Macidiye-i Osmaniyye Terakki Matbaası, 2. Basım, 1331/1912.

Şirvanî, İsâ Ruhî. *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*. Mekke: Hicaz Matbaası, 1317/1899.

Şirvanî, İsâ Ruhî. *Teshil-i Fârisî*. Mekke: Hicaz Matbaası, 1321/1903.

Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/ 238-240, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Unan, Fahri. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”. *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1/18 (2005) 79-114.

Ununçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Taşköprüzâde Ahmed Efendi. *Mevzû'atü'l-'ulûm*. çev. Kemaleddin Mehmed Efendi. Dersadet: İkdâm Matbaası, 1313/1895.

Vecdi, M. Salih. “Mükâlemât ve Temrinât-ı 'Arabîyye Dersi”. *Sebilürreşad*, 11/261 (Ağustos 1329), 5-6.

Versteegh, Kees. “Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi”. çev. Günaydın, Muhammet. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16 (2007), 331-353.

Yaşayan, Zehra. Topçu, Filiz, Koçarslan, Selma Bekçi. *Anadolu Öğretmen Lisesi Türk Eğitim Tarihi 12. Sınıf Ders Kitabı*. Eskişehir: MEB Yayınları, 1. Basım, 2012.

Yavuz, Mehmet. “IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri”. *Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, 16 (Kasım 2011), 117-136.

Yıldız, İlhan. “Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar” *Vakıflar Dergisi*, 33 (2010), 125-139.

Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Kayseri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.